

प्रकरण दुसरे

शैक्षणिक कार्य

प्रकरण दुसरे

शैक्षणिक कार्य

आर्य समाजाने सामाजिक, धार्मिक सुधारणांबरोबरोच शैक्षणिक क्षेत्रातही महत्त्वपूर्ण कामगिरी केली आहे. भारतात ज्या ज्या ठिकाणी आर्य समाजाच्या शाखा स्थापन झाल्या त्या त्या ठिकाणी आर्य समाजाने शैक्षणिक संस्थांची उभारणी करून शिक्षण प्रसार केला. महाराष्ट्रात सोलापूर येथे आर्यसमाजाने प्रचंड विस्ताराच्या शैक्षणिक संस्था उभ्या केल्या. कोल्हापूरातही आर्यसमाजाने गुरुकुल व शैक्षणिक संस्थांची उभारणी करून शिक्षणप्रसार केला. प्रस्तुत प्रकरणात आर्य समाजाने कोल्हापूरात केलेल्या शिक्षण प्रसाराच्या कार्याची चर्चा करावयाची आहे.

आर्य समाजाने कोल्हापूरात गुरुकुल, विद्यालये, वैदिक शिक्षण, वाचनालय, वृत्तपत्र इत्यादी अनेक माध्यमातून शिक्षणप्रसार व सांस्कृतिक जागृतीचे कार्य केले आहे. याशिवाय छ. शाह, महाराजांनी आर्य समाजाकडे राजाराम हायस्कूल व राजाराम कॉलेज, ड्रेनिंग कॉलेज, पाटील - तलाठी क्लास या संस्था ही चालविण्यासाठी आर्य समाजाकडे दिल्या होत्या. सुमारे सात वर्षे सदर संस्था आर्य समाजाच्या नियंत्रणाखाली होत्या. त्या काळात या शिक्षणसंस्थांची उल्लेखनीय प्रगती झाली.

राजाराम कॉलेज : -

राजाराम कॉलेज सन १९१९ ते १९२५ या कालखंडात ‘आर्य प्रतिनिधी सभा’ यु. पी. या संस्थेतर्फे चालविले जात असे. राजाराम कॉलेजची स्थापना सन १८८० साली झाली होती. त्याचा मुख्य उद्देश केवळ जहागीरदार व सरंजामदार, ब्राह्मण वर्गातील मुलांना शिक्षण देणे हा होता. संस्थानातील जहागिरदारांच्या मदतीवरच हे कॉलेज

चालले होते. शाहू महाराज गादीवर आल्यानंतर मात्र शेतकरी आणि मागासलेल्या जातीतील मुलंना तेथे प्रवेश मिळू लागला.^१ १८९४ साली राजाराम कॉलेजातील ७९ विद्यार्थ्यांत ब्राह्मणेतर फक्त ६ होते, १९२२ साली महाराजांच्या कार्किर्दीच्या शेवटच्या वर्षी २६५ विद्यार्थ्यांपैकी १०० विद्यार्थी ब्राह्मणेतर होते.

शाहू महाराजांच्या हाती अधिकारसूत्रे येताच, संस्थानिकांनी कॉलेजला दिली जाणारी आर्थिक मदत बंद केली. यामुळे कॉलेजचा वाढता खर्चाचा बोजा दरबारवर पडू लागला. प्राथमिक शिक्षणाची यामुळे उपासमार होत आहे हे महाराजांना आवडले नाही.^२ तसेच धारवाड, पुणे येथे नवीन कॉलेज सुरु झाल्याने कॉलेजची विद्यार्थी संख्याहो कमी होऊ लागली. म्हणून कॉलेजवर होणारा खर्च कमी करून आपले सर्व सामर्थ्य प्राथमिक शिक्षणाकडे खर्च करावे असे महाराजांनी ठरविले व २९ मार्च, १९१८ रोजी १ जून पासून राजाराम कॉलेज बंद करण्यात येत असल्याचा जाहीरनामा काढला.^३

परंतु या हुक्मामुळे काही अडचणी उपस्थित झाल्या. एकाएकी तो प्रसिद्ध केल्यामुळे, युनिवर्सिटीकडून तक्रार येण्याचा संभव उत्पन्न झाला, तसेच यामुळे कोल्हापूरात अस्तित्वात आलेल्या अनेक विद्यार्थीगृहांच्या योजनेला मोठी अडचण येऊ लागली. मागासलेल्या जातीत उच्च शिक्षणाचा प्रसार करण्याचा संस्थानचा हेतूही सफल झाला नसता, हे सर्व लक्षात घेऊन आणि संस्थानच्या हितचितकांचा सल्लाघेवून लवकरच महाराजांनी आपला विचार बदलला. मे महिन्यात त्यांनी आणखी दीड वर्षे कॉलेज चालू ठेवण्याचे ठरवून त्याची व्यवस्था डॉ. कुर्तकोटी यावेळी ते शंकराचार्य पीठाचे जगद्गुरु होते. त्यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या एका कमिटीकडे सोपवली. डॉ. कुर्तकोटी यांनी आपल्या मठाचे उत्पन्न जरुर तर खर्ची घालून कॉलेज कायम ठेवण्याचे आश्वासन दिले होते.^४ परंतु लवकरच समितीने ‘आपण कॉलेज चालवावयास

असमर्थ आहोत', असे दरबारला कळविले. पुण्याच्या फर्म्युसन कॉलेजचे प्राचार्य रँग्लर रघुनाथ पुरुषोत्तम परांजपे यांना डेक्न एज्युकेशन सोसायटी राजाराम कॉलेज चालवायला घेर्इल की काय याबद्दल शाहूंनी विचारणा केली होती. परंतु आपले सहकारी शाहूंची विनंती मान्य करु शकत नाहीत, असे प्राचार्य परांजपेंनी कळविले.^५ त्यानंतर एक दोन ब्राह्मणेतर प्रमुख व्यक्तींनाही महाराजांनी विचारले; पण त्यावेळच्या परिस्थितीत ही जबाबदारी घेण्यास ते सुध्दा तयार झाले नाहीत. कोल्हापूरास अमेरिकन मिशनरी एक हायस्कूल चालवित होते. त्यांनाही महाराजांनी ही सूचना केली. आपण कॉलेज घेऊ, पण मिशनच्या धोरणाप्रमाणेच व तंत्राने कॉलेज चालले पाहिजे, अशी त्यांची अट होती.^६ शाहूंनी थिओसॉफिकल सोसायटीच्या अध्यक्षा डॉ. अऱ्नी बेझंट यांना अडयार (मद्रास) येथे लिहून 'राजाराम कॉलेज चालविण्यासाठी ताब्यात घ्यावे' अशी विनंती केली. पण त्यांच्याकडूनही नकार आला.^७

फेब्रुवारी १९१९ च्या मध्यास शाहूंनी राजाराम कॉलेजच्या हस्तांतराबाबतच्या आपल्या योजनेसंबंधी मथुरेतील आर्य समाजाच्या कार्यवाहाबरोबर विचारविनिमय केला. तसेच लाहोरच्या 'आर्य गॅजेट' चे संपादक, बडोद्याच्या आर्य सनाजाचे प्रमुख व बडोद्यात शिक्षण खात्यात निरीक्षकाचे काम केलेले पं. आत्माराम या दोघांशीही शाहूंनी संपर्क साधला व त्याच्यांशी सविस्तर चर्चा केली आणि पूर्ण विचारांती राजाराम कॉलेज आर्य समाजाकडे चालवायला द्यावयाचा निर्णय घेतला. आपला हार्दिक व आर्थिक पाठिंबा आर्य समाजाला द्यावयाचा मनोदयही त्यांनी जाहीर केला.^८

अशा प्रकारे शाहू महाराजांनी राजाराम कॉलेज व राजाराम हायस्कूल अशा दोन्ही संस्था १ जून, १९१९ पासून पाच वर्षांच्या मुदतीने आर्य प्रतिनिधी सभा यु. पी. सोसायटीच्या ताब्यात दिल्या.^९ त्यावेळी शाहू महाराजांना असे वाटले की, 'या सभेचे

सभासद सामाजिक सुधारणेस अनुकूल असून त्यांच्या हाती कॉलेज भरभराटीस येर्इल व ब्राह्मणेतरांच्या शिक्षणाचे हे कॉलेज एक केंद्र बनेल.' दूरदृष्टीने विचार करून महाराजांनी कॉलेज आर्य प्रतिनिधी सभेकडे दिले. दोहोंच्या खर्चासाठी दरबारने २० हजार रुपये दरसाल देण्याचे मान्य केले व बाकी खर्च समाजाने स्वतःच्या उत्पन्नातून करावा असे ठरले.^{१०}

इ. स. १८८० ते १९१९ पर्यंत (आर्य समाजाच्या ताब्यात येर्इतोपर्यंत) राजाराम कॉलेज दुव्यम प्रतीचे सेकंड ग्रेडच होते. कॉलेजमध्ये फक्त प्रिव्होयस व इंटरमिजीएट पर्यंतच्या शिक्षणाची सोय होती. आर्य समाजाने कॉलेज ताब्यात घेतल्यानंतर एक वर्षातच म्हणजे १९२० सालीच कॉलेज फुल ग्रेड झाले व बी. ए. पासच्या शिक्षणाची परवानगी मुंबई युनिवर्सिटीकडून मिळविली. इंग्रजी, संस्कृत, गणित, इतिहास, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान या विषयांचा पदवीपर्यंतचा अभ्यास सुरु झाला. १९२२ - २३ मध्ये इंग्रजी, संस्कृत, पर्शियन, मराठी, गणित, इतिहास, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान या विषयांच्या पदवीपर्यंतच्या अभ्यासक्रमासाठी मुंबई विद्यापीठाकडून कॉलेजला कायमची मान्यता मिळाली. २० जून, १९२२ पासून इंग्रजी, संस्कृत, पर्शियन, गणित, इतिहास, अर्थशास्त्र, तत्त्वज्ञान या विषयांच्या अॅनर्स कोर्ससाठी तात्पुरती मान्यता देण्यात आली. यामुळे कॉलेजमध्ये आणखी काही प्राध्यापकांची नेमणूक करण्यात आली व छत्रपती राजाराम महाराजांनी कॉलेजसाठी आणखी १०,००० रु. चे अर्थसहाय्य देण्याचे मान्य केले. १९२५ - २६ या वर्षापासून राजाराम कॉलेजमध्ये इंग्रजी, संस्कृत, इतिहास, आणि अर्थशास्त्र या विषयांचे एम्. ए. चे वर्ग सुरु झाले.^{११}

इ. स. १९२२ साली छ. शाहू महाराजांचे देहावसान झाले व छत्रपती राजाराम महाराजांनी अधिकारसुत्रे हाती घेतली. त्याच वर्षी आर्य प्रतिनिधी सभेने डॉ. बाळकृष्ण यांची राजाराम कॉलेजच्या प्राचार्य पदी नियुक्ती केली. डॉ. बाळकृष्णांनी

आपले संपूर्ण लक्ष या संस्थेवर केंद्रित केले. तर छत्रपतींनी आर्थिक अडचणी दूर करण्याचा प्रयत्न केला. १५ मे, १९२२ रोजी डॉ. बाळकृष्ण कोल्हापूरास आले. आर्य समाजाला व त्यांच्यावर सोपविलेल्या शैक्षणिक कार्याला स्थैर्य प्राप्त करून देऊन खर्चात येणारी तूट दरबारकडून आणखी मदत मिळवून भरून काढण्याची कामगिरी त्यांच्यावर होती. त्यांच्या प्रयत्नामुळे तेंहा राजाराम कॉलेजच्या खर्चासाठी आणखी ११००० रु. व हायस्कूलसाठी जादा ५,००० रु. मंजूर झाले. अशा त-हेने आर्य समाजाला त्यावेळी दरसाल ४१,००० रु. मिळण्याची व्यवस्था झाली. व दोन्ही शिक्षणसंस्थांचे कार्य जोरात सुरु झाले. प्राचार्य डॉ. बाळकृष्ण यांची कल्पकता व दरबारचे प्रोत्साहन यामुळे अवघ्या तीन वर्षातच विद्यार्थ्यांची संख्या दुप्पटीने वाढली. पुढे सन १९२६ मध्ये दिवाण बहादूर लड्ठे यांच्या सल्ल्यावरून दरबारने या शिक्षणसंस्था आर्य समाजाकडून परत आपल्या ताब्यात घेतल्या. दिवाणबहादूरांच्या इच्छेप्रमाणे व आर्य प्रतिनिधी सभेने संमती दिल्यामुळे डॉ. बाळकृष्ण फेब्रुवारी १९२६ पासून आर्य प्रतिनिधी सभेएवजी दरबारचे नोकर म्हणून कॉलेजचे काम पाहू लागले. राजाराम कॉलेजात ते ज्यावेळी रुजू झाले त्यावेळी विद्यार्थ्यांची संख्या १७० होती व त्यांच्या मृत्युसमयी (१९४०) तीच संख्या ९२० पर्यंत गेली. डॉक्टरसाहेबांच्या पूर्वी युरोपियन प्रिन्सिपॉल होऊनदेखील राजाराम कॉलेज आर्यसमाजाच्या ताब्यात येईपर्यंत ४० वर्षे ते सेंकड ग्रेडच होते. तेच कॉलेज डॉ. बाळकृष्णांच्या कारकिर्दीत एम. ए., एम. एससी. पर्यंत शिक्षण देणारे (फर्स्ट ग्रेड) कॉलेज बनले. कोल्हापूरला शैक्षणिक क्षेत्रात पुण्यामुंबईच्या खालोखाल आणण्याचे बरेचसे श्रेय त्यांच्या जबरदस्त महत्त्वाकांक्षेला व अविरत श्रमाला दिले पाहिजे अशाप्रकारे राजाराम कॉलेज आर्य समाजाच्या ताब्यात असताना कॉलेजची नेत्रदीपक प्रगती झाली.^{१२}

राजाराम हायस्कूल :-

शाहू महाराजांनी राजाराम कॉलेजबरोबरच राजाराम हायस्कूलही आर्य समाजाकडे १९१९ साली चालविण्यासाठी दिले. आदल्या वर्षाच ते राजाराम कॉलेज पासून अलग करण्यात आले होते. राजाराम हायस्कूल इ.स. १८५४ मध्ये स्थापन केले गेले. कोल्हापूर संस्थानातील ही पहिली इंग्रजी शाळा व सर्व मुंबई इलाख्यातील सर्वात जुनी हायस्कूलची संस्था.

१९१९ साली कै. शाहू छत्रपतींनी कॉलेज व हायस्कूल या दोन्ही संस्था आर्य समाजाच्या ताब्यात दिल्या. राजाराम हायस्कूलचा चार्ज आर्य समाजाकडे देताना राब. कुरणे हे शाळेचे मुख्याध्यापक होते. (राब. कुरणे हे १९०९ ते १९११ पर्यंत राजाराम महाराजांचे ट्युटर होते.) जून १९२६ मध्ये ही संस्था आर्य समाजाकडून पुन्हा दरबारच्या ताब्यात आली. त्यावेळी सदर संस्थेचा चार्ज राब. कुरणे यांनीच घेतला.

आर्य समाजाच्या ७ वर्षाच्या कारकिर्दीत श्री. मलखानसिंग, बाबू भगवानदास, सच्चिदानंद पराशर, बाबू गंगाप्रसाद हे हेडमास्तर म्हणून नेमलेले होते. व यावेळी सुप्रसिद्ध नट श्री. निंबाळकर व आर्यभानु प्रेसचे मॅनेजर श्री. मोहिते हे धर्मशिक्षकाचे काम करीत असत. ^{१३} त्यावेळी हायस्कूलचे १-४ इयत्ताचे वर्ग सोमवार पागा बिलिंग मध्ये व ५ ते ७ इयत्ताचे वर्ग शनिवार शाळेमध्ये भरत असत. ^{१४}

आर्य समाजाने हायस्कूलची सूत्रे हाती घेतल्यापासून कॉलेजसारखीच त्याची वाढ व प्रगती झापाट्याने होवू लागली. शाहू महाराजांच्या मदतीने आणि आर्य समाजाच्या महाप्रयत्नाने मुंबई युनिव्हर्सिटीकडून कोल्हापूरला मॅट्रिक परीक्षेचे केंद्र मिळाले आणि कोल्हापूरच्या व आसपासच्या विद्यार्थ्यांच्या मार्गातील एक मोठी अडचण दूर झाली. कॉलेज व हायस्कूलमधील विद्यार्थ्यांना वैदिक धर्माचे ज्ञान मिळावे व त्यांना राष्ट्रीय हिंदी भाषा अवगत व्हावी म्हणून आर्य समाजाने आपल्या हातात

संस्थांची सूत्रे घेतल्यापासून धार्मिक विषयाचे व हिंदी भाषेचे शिक्षण या संस्थांमध्ये
देण्यास सुरवात केली.^{१५}

१९२३-१९२४ या वर्षापासून राजाराम हायस्कूल मँगजिन सुरु झाले.^{१६} आर्य
समाजाच्या ताब्यात हायस्कूल आल्यानंतर विद्यार्थ्यांची संख्या विशेषत: मागलसलेल्या
विद्यार्थ्यांची संख्या फारच वाढली.^{१७} आर्य समाजाच्या काळात शाळा व कॉलेजात
पंजाबी, बंगाली, यु.पी. कडील शिक्षकांची नियुक्ती केली होती. या नव्या शिक्षकांनी
खेळांनाही अंतेजन दिले. श्री मलखानसिंह व भगवानदास या फुटबॉलपटू हेडमास्टरांनी
फुटबॉलमध्ये राजाराम हायस्कूल अजिंक्य करून ठेवले होते. हायस्कूलच्या तालमीत
त्यांनी बरीच सुधारणा केली. श्री. सच्चिदानंदजींनी प्रयागशाळेत सुधारणा केली.^{१८} या
शैक्षणिक संस्थांची भरभराट, प्रगती पाहून शाहू महाराजांनी समाजाच्या कार्याबद्दल
संतोष व्यक्त केला. आर्य समाजाने या दोन संस्था सुव्यवस्थित चालू लागल्यावर
इ.स. १९२६ साली दरबारकडे सुपूर्द केल्या.^{१९}

ट्रेनिंग कॉलेज :-

करवीर राज्यात ब्रिटिश अंमल सुरु होण्यापूर्वी शिक्षण केवळ ब्राह्मण
वर्गापुरतेच मर्यादित होते. इंग्रजांचा अंमल सुरु झाल्यावर (१८४४ पासून) शिक्षणाची
दारे सर्वांना खुली झाली. शाळा निघाल्या, पण शिक्षकांचा दुष्काळ भासला. त्या काळात
शिक्षकांची किमान पात्रताही कमी होती. लिहीतावाचता येऊ लागले, पाढे आले,
अंकज्ञान आले व आकडेमोड आली की शिक्षक होता येत असे. इंग्रजी राजवटीने सात
वर्षांचा सात इथतांचा शिक्षणक्रम आखला होता. शेवटी प्राथमिक शालांत परीक्षा
(त्या वेळचे नाव व्ह. फा. म्हणजे व्हन्याक्युलर फायनल परीक्षा) घेतली जाई. व्ह. फा.
त्या काळची ‘पात्रतेची’ परीक्षा. व्ह. फा. झालेल्यांना सरकारी कार्यालयात

मानमरातबाच्या नोकच्या मिळत. साहजिकच व्ह. फा. तिकडे वळत. शिक्षक म्हणून भरती केलेल्यांमध्येव्ह. फा. झालेले थोडे आणि व्ह. फा. न झालेले अधिक असत.

ज्यांचे स्वतःचे शिक्षण अपुरे आणि ज्ञान तोटके, ते व्ह. फा. ही न झालेले शिक्षक अडाणी शेतकच्यांच्या मुलांना कसले शिक्षण देणार ! जे शिक्षक व्ह. फा. होते, त्यांना प्रशिक्षण देण्यासाठी करवीर दरबारने एक अध्यापक विद्यालयही काढले होते. त्याचीही वाटचाल थबकत चालली होती. प्रशिक्षित शिक्षकांची संख्या नगण्य होती. ग्रामीण विभागातील शाळांना कुशल शिक्षकांचा स्पर्श कधी झालाच नव्हता. यासाठी शाहू महाराजांनी प्राप्त परिस्थितीत एक व्यवहारी मार्ग काढला. शिक्षकांना प्रशिक्षण देणे आणि शिक्षकांना किमान शैक्षणिक पात्रता (व्ह. फा.) संपादन करण्यास भाग पाडणे.

शाहूनी अल्प मुदतीचे प्रशिक्षण वर्ग चालू केले. हे प्रशिक्षण वर्ग सहा महिने मुदतीचे होते. पहिला प्रशिक्षण वर्ग नोहेंबर १९१२ पासून सुरु केला. अंकगणित, मराठी भाषा, बाळबोध व मोडीलिपीत लेखन, अध्यापनाची तत्वे आणि रीती, शालेय व्यवस्थापन आणि पाठ पढविण्याचा कालावधी इत्यादी विषयांचा अभ्यास या प्रशिक्षण वर्गात करण्याची व्यवस्था केली. व्ह. फा. पास झालेले शिक्षकच प्रशिक्षणासाठी निवडले जात. शाहूनी व्ह. फा. पास न झालेल्या आणि वयाची चाळीशी न ओलांडलेल्या शिक्षकांनी दोन वर्षांच्या कालावधीत व्ह. फा. परीक्षा पास झाले पाहिजे असा निर्बंध घातला. परीक्षेचा अभ्यास करण्यासाठी तीन महिन्यांची खास अभ्यास रजा त्यांना मंजूर करण्याची हमी दरबारने घेतली.

शाहूनी या प्रशिक्षण वर्गाच्या मूल्यमापनासाठी एक समिती नेमली. समितीने परीक्षण, निरीक्षण आणि विविध प्रकारच्या चाचण्या घेतल्यावर प्रशिक्षण वर्गाच्या प्रयोगाने यश मिळविले असल्याचे मत दिले. शिक्षकांच्या अध्यापन कौशल्यात इष्ट

असा फरक झाल्याचे समितीला कळले. या वर्गाची उपयुक्तता पटली, म्हणून वर्ग सतत चालू ठेवण्यासाठी समितीने दरबारकडे शिफारस केली.^{२०}

शाहू महाराजांनी सन १९१९ मध्ये राजाराम हायस्कूल, राजाराम कॉलेज बरोबरच शिक्षकांचे ट्रेनिंग कॉलेजही चालविण्यासाठी आर्य समाजाकडे दिले. हे ट्रेनिंग कॉलेज आर्य समाजाकडे आल्यानंतर पद्माळयाजवळील गुरुकुलाच्या इमारतीत सुरु झाले. कॉलेजमध्ये प्रवेश घेण्यासाठी विद्यार्थ्यांना प्रवेश परीक्षा घ्यावी लागत असे. व्ह. फा. परीक्षा पास झालेल्या कोणाही पंचवीस वर्षाच्या आतील उमेदवारास या परीक्षेस बसण्याची परवानगी असे. तसेच शाळा खात्यात काम करणाऱ्या शिक्षकांसही या परीक्षेस बसता येत असे. मात्र त्यांचे वय पंचवीस वर्षाहून अधिक असू नये. तालीम व ड्रील हे विषय शिकण्याबद्दल प्रत्येकाची कबुली असली पाहिजे, अशा अटी होत्या. प्रवेश परीक्षा अंकगणित, शुद्धलेखन व निबंध या विषयांची घेतली जात असे. जे उमेदवार निवडले जातील, त्यांनी कॉलेजमध्ये एक वर्ष शिकले पाहिजे. क्लासांत फर्स्ट ईअर कोर्सप्रमाणे शिक्षणक्रम चालत असे.^{२१}

या एक वर्षाच्या कालावधीत शिक्षण, बीजगणित, इतिहास व भूगोल, 'निबंध, अक्षर व वळण', संस्कृत, भूमिती, मराठी भाषा, पदार्थ विज्ञान, ड्रॉइंग, ड्रिल व तालीम, वर्गाध्यापन, अंकगणित इ. विषय शिकविले जात. व फर्स्ट ईअर कोर्सप्रमाणे ट्रेनिंगच्या क्लासची वार्षिक परीक्षा घेण्यात येत असे. काही विषयांची तोंडी परीक्षाही घेतली जात असे.^{२२} सदर वर्गात स्कॉलरशिप ९ रूपयांची होती ती १ जुलै, १९२० पासून १२ रु. ची करण्यात आली.^{२३} सदर ट्रेनिंग कॉलेजचे एक प्राचार्य श्री. विष्णू सिताराम कुरणे यांचा मासिक पगार १९२६ साली रु. १०० वरून १२५ रु. करण्यात आल्याचा एक ऊल्लेख आढळतो.^{२४}

पाटील-तलाठी क्लास :-

पाटील हा गावाचा प्रमुख, गावातील लोकांचा नेता समजला जात असे. त्यांच्या सहाय्याला कुलकर्णी असे. गावातील सर्व कारभार पाटलाने चालवायचा, पण पाटील अशिक्षित असे. अर्थातच गावप्रमुख पाटलाला कुलकर्ण्याच्या मदतीने कारभार करणे भाग पडत असे. स्वातंत्र्यपूर्वकाळात हिंदुस्थानातील ब्रिटिशांच्या दुर्बोध राज्यपद्धतीमुळे, पाटलाचे वजन बरेच कमी होऊन, पाटलापेक्षा कमी योग्यतेचा, परंतु थोडासा शिक्षित व कारस्थानी असा कुलकर्णी, पाटलाला मागे रेट्न पुढे सरसावत आहे, ही गोष्ट महाराजांच्या लक्षात पूर्णपणे आली होती, म्हणून पाटलांना त्यांच्या जबाबदारीची जाणीव उत्पन्न करून देऊन, त्यांना पुढे आणण्याचा कोल्हापूरातील काही ब्राह्मणेतरांनी प्रयत्न सुरु केला. या प्रित्यर्थ महाराजांच्या प्रोत्साहनाने त्यांनी जैनविद्यार्थीगृहांत एक खाजगी वर्ग सुरु केला. या वर्गात कित्येक तरूण पाटलांना त्यांच्या कर्तव्याचे ज्ञान करून देण्यात येत असे, खेडयाचे प्रमुख या नात्याने त्यांनी करावयाच्या सार्वजनिक कामाचीही, त्यांना दिशा दाखवून दिली जात असे.^{२५} राजर्षी वरचेवर त्या वर्गास भेट देवून अडचणी समजावून घेत असत. याच वर्गास दिल्ली दरबारचे (१९११ सालच्या) स्मारक म्हणून पुढे 'दिल्ली दरबार पाटील स्कूल' असे नाव देण्यात आले.^{२६}

'दिल्ली दरबार पाटील स्कूल' स्थापन करण्याचा निर्णय शाहूंनी २ फेब्रुवारी १९१२ रोजी घेतला व ही शाळा प्रत्यक्षात सुरु झाली ती १२ मे १९१२ रोजी. पहिल्या वर्षी ही शाळा निःशुल्क होती. विद्यार्थ्यांची परीक्षा एक खास समिती घेत असे आणि मग विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्र दिले जात असे.^{२७}

शाहूंनी आर्य समाजाची कोल्हापूरात स्थापना करताच दिल्ली दरबार मेमोरियल पाटील क्लास व त्यास जोडलेला तलाठी क्लासही चालविण्यासाठी आर्य समाजाकडे

सुपूर्द केला. पाटील व तलाठी क्लास कायमपणे गुरुकुलामध्ये मुलकी परीक्षेप्रमाणे वर्षेवर्षी पंडित आत्माराम शास्त्री यांचे देखरेखीखाली चालविण्याचे व सदर क्लासना सत्यार्थ प्रकाशाचे ज्ञान शिकविण्याचे आहे असा ठराव मंजूर केला. एखादा तलाठी नालायक आहे असे वाटल्यास त्याला काढून टाकण्याचा अधिकार मामलेदारांना दिला. ज्या जातीची लोकवस्ती जास्त असेल त्या जातीचा होता होईल तो तलाठी नेमावा. महार, मांग, चांभार वगैरे अस्पृश्य जातीच्या लोकांना प्रिफरन्स द्यावा. प्रत्येक पेट्यास पाच व प्रत्येक महालास निदान तीन तरी अस्पृश्य तलाठी असावेत.^{२८}

या शाळेत शिकविण्यात येणारे विषय गाव पोलिस व त्यासंबंधीची कांही कलमे, गावचा जमाखर्च, गावातील आरोग्याची माहिती व त्या संबंधी गावकच्यांची कर्तव्ये गावातील हकीकतीबद्दल रिपोर्ट लिहीणे, गणित, मुलकी कामाची माहिती, सत्यार्थ प्रकाश असे होते. याप्रमाणे विषय शिकवून झाल्यावर वर्षातून दोन वेळा तारीख १५ मार्च व १५ सप्टेंबरला परीक्षा घेतल्या जात असत. शिक्षण मोफत व पदमाळ्या वरील आर्य समाजाच्या इमारतीत दिले जाई व उमेदवार पाचवी इयत्ता पास असावेत असे जाहीर केले.^{२९} यापुढे जे पाटील नियुक्त करण्यात येतील ते परीक्षा पास असल्याखेरीज नोकरीवर घेतले जाणार नाहीत, असा दरबारने जाहीरनामा काढला.^{३०}

शाहू महाराजांनी तलाठी क्लासमध्ये येणाऱ्या अस्पृश्य जातीच्या विद्यार्थ्यांकरिता दरमहा ८ रु. पगाराच्या तीन महिने मुदतीच्या १० स्कॉलरशिप मंजूर केल्या. विद्यार्थ्यांची एक तुकडी पास होऊन गेल्यानंतर पुन्हा दुसऱ्या परीक्षेच्या अगोदर दुसऱ्या १० विद्यार्थ्यांकरिता स्कॉलरशिप वरीलप्रमाणे दयाव्यात. सदरच्या स्कॉलरशिप कोणाला द्यायच्या यासंबंधी सुपरिटेंट, आर्य समाज यांनी निर्णय घ्यावेत असे ठरवण्यात आले.^{३१}

पण स्कॉलरशिप भोगून परीक्षेस इसम बसला नाही असे झाल्यास भोगलेली सर्व रक्कम वसूल केली जाईल असे दरबारने जाहीर केले.^{३२}

याप्रमाणे आर्य समाजाच्या पद्याळा थट्टीच्या इमारतीत पाटील - तलाठी क्लास चालत असे व येथे शिकणा-या विद्यार्थ्यांस आर्य समाजाच्या 'सत्यार्थ प्रकाश' ग्रंथाचे शिक्षण दररोज निदान एक तास तरी दिले जात असे. 'सत्यार्थ प्रकाश' हे पुस्तक पाटील व तलाठी परीक्षांस लागू करण्यात आले होते व त्यात विद्यार्थ्यांनी इतर विषयाप्रमाणे पास झालेच पाहिजे अशी अट होती.^{३३}

याशिवाय नवीन राजवाड्यात असणारे सरदार स्कूलही शाहू महाराजांनी आर्य समाजाकडे दिले होते. तेथे मुलांना शिकविण्यासाठी मि. रणदिवे व मि. मोहिते होते.^{३४}

कोल्हापूर आर्य समाजाच्या शिक्षणसंस्था :-

छ. राजर्षी शाहू महाराजांनी उत्तर हिंदुस्थानातील आर्य समाजाचे शैक्षणिक व सामाजिक क्षेत्रातील कार्य पाहून सन १९१८ मध्ये कोल्हापूरात आर्य समाजाची स्थापना केली व पद्याळा थट्टीच्या रु. ६०,००० किंमतीच्या इमारती व जमिनी समाजास दिल्या. आर्य समाजाच्या शाळांकरिता वगैरे तीन हजार रुपये व गुरुकुलाकरिता दोन हजार रुपये मिळून पाच हजार रुपयेची कायमची ग्रॅंट दिली. याप्रमाणे कोल्हापूरात थट्टीच्या इमारतीत आर्य समाजाचे 'गुरुकुल' व 'फर्स्ट ग्रेड अँग्लो व्हर्नार्क्युलर स्कूल' सुरु झाले. शिवाय शुक्रवार पेठेतील पाटगावकर बुवाच्या मठात आर्य समाजाची चवथ्या इयत्तेपूर्यतची मराठी शाळा सुरु झाली. आर्य समाजाच्या शाळेतील व्यावहारिक शिक्षणक्रम सरकारी शाळांतील शिक्षणक्रमाप्रमाणे असावा, धार्मिक शिक्षणक्रम समाजाने आपल्या मर्जीप्रमाणे ठरवावा असा करवीर दरबारने ठराव केला.^{३५} ही संस्था स्थापन करण्यात महाराजांचे दोन उद्देश होते. पहिला हेतू शैक्षणिक म्हणजे गरीब, मागासलेल्या व दलित वर्गांच्या

विद्यार्थ्यांच्या विनामूल्य शिक्षणाची सोय करणे व दुसरा हेतू सामाजिक म्हणजे उच्चनीच व स्पृश्यास्पृश्य जातिभेदभाव नष्ट करणे हा होता.

आर्य समाज गुरुकुल व कर्नल बुडहौस अनाथालय, कोल्हापूर :-

कै. राजर्षी शाहू महाराजांनी उत्तर हिंदुस्थानातील आर्य समाजाने चालविलेली गुरुकुले पाहून हिंदू समाजातील जातीभेद व अस्पृश्यता नष्ट करण्याच्या उद्देशाने वरच्या व मागासलेल्या वर्गातील अनाथ, गरीब, हुशार व होतकरु अशा विद्यार्थ्यांच्यासाठी सर्व त-हेचा आश्रय देवून हे संमिश्र वसतिगृह सन १९१८ मध्ये कोल्हापूरात स्थापन केले.^{३६}

अनाथालयात जवळ - जवळ २५ विद्यार्थ्यांची मोफत जेवण्याची, राहण्याची सोय केली जात होती. गुरुकुलातदेखील आणखी तेवढ्याच विद्यार्थ्यांना जेवण्याराहण्याबद्दल पुष्कळ सवलती दिल्या होत्या. गुरुकुल व अनाथालय या दोन वसतिगृहात ब्राह्मणांपासून हरिजनांपर्यंत सर्व जातीच्या हिंदू विद्यार्थ्यांना जातिभेद न मानता समानतेने वागविण्यात येते व या सर्वांना वैदिक धर्माचे शिक्षण दिले जात होते हे आर्य समाजाचे वैशिष्ट्य होय !^{३७} ही वसतिगृहे सुरुवातीपासून सर्व जातीच्या धर्माच्या विद्यार्थ्यांना पूर्णपणे खुली असल्याने या वसतिगृहामुळे मागासलेल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना फार मोठा उपयोग झाला. या वसतिगृहातून मागासलेल्या वर्गातील अनेक विद्यार्थी पदवीधर होऊन गेले आहेत. तसेच शिक्षणात प्रगती नसणा-या अनेक अनाथ विद्यार्थ्यांना मोटार ड्रायव्हिंग, सुतारकाम, लोहारकाम, शिंपीकाम, कंपोजिंग, बायडिंग व शेती वगैरेचे शिक्षण देऊन जीवनात यशस्वी होण्याचा मार्ग दाखवला. कोल्हापूर आर्य समाजाच्या स्थापनेपासून पुढील ५० वर्षात समाजाने सरकार व जनता यांचेकडून अनुदान व मदतरूपाने स्पर्ये दहा लाखाचे वर निधी जमवून वसतिगृह व अनाथालय यांचेसाठी खर्च केले.^{३८} संस्थानच्या विलीनीकरणानंतर १९५० सालापासून या वसतिगृहांची सरकारी मदत बंद झाली. या

वसतिगृहासाठी सरकारांतून मिळणारी वार्षिक ५६०५ रु. मदत व इतर सर्व त-हेच्या सवलती बंद झाल्यानंतर या वसतिगृहाच्या चालकांनी निराश न होता अत्यंत चिकाटीने खटपट करून १९५६ साली वसतिगृहांना मागासलेल्या वर्गपैकी ३० विद्यार्थी सरकारी खर्चाने दाखल करून घेणेस मंजूरी मिळविली.

मुंबई राज्यातील सर्वात जुनी अशी ही संमिश्र वसतिगृहे असून या वसतिगृहांना मा. श्री. एल. एम. श्रीकांत, कमिशनर फॉर शेडयुल्ड ट्राइब्ज, गवर्मेंट ऑफ इंडिया यांनी १८५४ / ५५ साली भेट देऊन वसतिगृहातील जातीभेदविरहीत असे काम पाहून उत्तेजनार्थ भारत सरकारकडून ५३२० रु, ची मदत दिली. या मदतीतून विद्यार्थ्यांना फक्त सकस अन्न देणे शक्य झाले, स्वयंपाक घरासाठी दोन खोल्या बांधण्यात आल्या; वसतिगृहाला वीज घेणे शक्य झाले.

बहुजन समाजाच्या हिताकरिता श्रीमंत छ. शाहू महाराजांनी हे वसतिगृह स्थापल्यामुळे या वसतिगृहातून शिक्षण घेवून बाहेर पडलेल्या विद्यार्थ्यांत समाजातील विविध कार्यक्षेत्रात आघाडीवर राहून राष्ट्रकार्य, करणारे कार्यकर्ते व या समाजसेवक निर्माण झाले, हे या संस्थेस अत्यंत भूषणावह आहे. या वसतिगृहामुळे बहुजनसमाजाचा बराच उद्धार झालेला आहे.

या वसतिगृहातील सर्व विद्यार्थी एकत्र जमून वैदिक प्रार्थना करतात. विद्यार्थ्यांना राहणेस हवेशीर अशी भव्य इमारत असून त्यांच्या शारीरिक विकासासाठी जवळच क्रिडांगण व तालीमही आहे. वसतिगृहातील विद्यार्थ्यांचे वार्षिक परीक्षांचे निकाल समाधानकारक असून विद्यार्थी स्वावलंबनाने वसतिगृहाची सर्व कामे करतात व आपला शालेय अभ्यास सांभाळून हिंदी, इंग्रजी भाषा व ड्रॉइंगच्या परीक्षांना बसून चांगल्या त-हेने उत्तीर्ण होतात.^{३९} खासदार श्री. के. एल. मोरे या गुरुकुलाचे विद्यार्थी होते.

श्री. डी. टी. मालक हे गुरुकुलाचे विद्यार्थी व अनेक वर्षे मार्गदर्शक होते.^{४०}

सध्या हे वसतिगृह शां. कृ. पंत वालावलकर विद्यार्थी वसतिगृह या नावाने ओळखले जाते.

शाहू दयानंद हायस्कूल, कोल्हापुर :-

छ. शाहू महाराज यांच्या प्रेरणेने गरीब, अनाथ मागासलेल्या व बहुजन समाजातील विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणाची मोफत सोय व्हावी या हेतूने सन १९१८ मध्ये या शिक्षणसंस्थेची स्थापना झाली. सुरुवातीस इंग्रजी पाचव्या इयत्तेपर्यंत शिक्षण देणारे हे एक लहानसे ए. व्ही. (अँग्लो वैदिक) स्कूल होते. तेवढ्यावरच समाधान न मानता दरबारची ग्रॅंट केवळ ए. व्ही. स्कूल चालविण्यापुरतीच असतानाही डॉ. बाळकृष्ण यांनी १९२८ - २९ साली त्याचे हायस्कूलमध्ये रूपांतर केले व त्याला 'श्री शाहू दयानंद फ्री हायस्कूल' असे नांव दिले.^{४१} २३ मे, १९२८ रोजी ए. व्ही. स्कूल चे नामांतर 'श्री. शाहू दयानंद फ्री हायस्कूल' (एस. डी. एफ. हायस्कूल) असे करण्यात आले. सन १९४८ पूर्वी हे हायस्कूल 'पूर्ण मोफत' होते. म्हणून त्यावेळी ते एस. डी. एफ. हायस्कूल या नावाने ओळखले जात असे. पुढे ते हाफ फ्री झाले. पुढे इतर शिक्षण संस्थाप्रमाणे तेथेही पूर्ण फ्री घेण्यात येऊ लागली.^{४२}

इ. स. १९१८ मध्ये स्थापना झाल्यापासून सन १९२८ पर्यंत सर्वांना जातिभेदातील विनामूल्य शिक्षण देणारे त्या काळच्या मुंबई प्रांतातील हे पहिलेच मिडल स्कूल होते. पण मिडलस्कूलच्या पुढील शिक्षण या शाळेतील ब-याच विद्यार्थ्यांना आर्थिकदृष्ट्या परवडणारे नसल्यामुळे बंद करावे लागे. संस्थेच्या कार्यातील ही मोठी अडचण त्या काळचे आर्य समाजाचे विद्वान व थोर अध्यक्ष कै. डॉ. बाळकृष्ण यांच्या प्रयत्नाने सन १९२९ मध्ये दूर झाली. व या शाळेचे विनामूल्य शिक्षण देणा-या हायस्कूलात रूपांतर झाले. इ. स. १९४८ पर्यंत या संस्थेतर्फे सर्वस्वी मोफत शिक्षण दिले जात होते. त्यामुळे ज्या विद्यार्थ्यांचे शिक्षण पैशाअभावी झालेच नसते अशा विद्यार्थ्यांना

या संस्थेने शैक्षणिक पात्रता मिळवून दिली. अशा रीतीने कार्य करणा-या संस्था मुंबई प्रांतात फक्त हाताच्या बोटावर मोजण्या इतक्याच होत्या. यावरुन भूतकाळात या संस्थेने किती उपयुक्त कार्य केले आहे हे दिसून येते. या संस्थेच्या माजी विद्यार्थ्यांत आमदार, खासदार, वरिष्ठ सेनाधिकारी, अन्य वरिष्ठ सरकारी अधिकारी, शहरातील प्रतिष्ठित व्यक्ति इ. चा समावेश होता. या संस्थेतून आजवर हजारो विद्यार्थी शिक्षण घेवून बाहेर पडलेले आहेत.

या हायस्कूलमध्ये बहुसंख्येने गरीब वर्गाची मुले आहेत. त्यांच्या गरिबीमुळे त्यांना योग्य ती शैक्षणिक साधने योग्य त्या प्रमाणात उपलब्ध होवू शकत नाहीत. असे असूनही शाळेचा शैक्षणिक दर्जा बराच चांगला आहे.^{४३} शाळेमध्ये विविध स्पर्धा, सांस्कृतिक कार्यक्रम, व्याख्यानांचे आयोजन व राष्ट्रीय दिन साजरे करण्यात येतात.

शाहू दयानंद मोफत मराठी शाळा, कोल्हापूर :-

प्राथमिक शिक्षणाचा मोफत प्रचार करण्याच्या उद्देशाने स्थानिक आर्य समाजामार्फत १९१८ साली श्री. शाहू दयानंद मोफत मराठी शाळा स्थापन करण्यात आली. जुनी असलेली ही संस्था गरीब, होतकरु व मागासलेल्या विद्यार्थ्यांसाठी मोफत शिक्षणाचे कार्य करीत आहे. आजपर्यंत हजारो विद्यार्थ्यांनी याचा फायदा घेतला आहे व घेत आहेत.

कोल्हापूरातील प्राथमिक शाळांची वाढ झाली आहे तरीही या नंस्थेचे ज्ञानदानाचे कार्य चालू आहे. शाळेतील विद्यार्थ्यांत हरिजन व गरिब विद्यार्थ्यांचा समावेश मोठ्या प्रमाणात आहे. शाळेत तज्ज्ञ शिक्षक ज्ञानदानाचे कार्य करीत आहेत.

शाळा आधुनिक शिक्षण साहित्यांनी युक्त आहे. संस्कृतीची इमारत हवेशीर असून शाळेजवळच क्रिडांगण आहे. येथे विद्यार्थी विविध खेळांचा लाभ घेतात. याशिवाय शाळेच्या आवारातच एक व्यायामशाळा असून तेथे विद्यार्थ्यांना कुस्ती, मल्हखांब वगैरे

खेळांचे शिक्षण मिळते. शाळेमध्ये शारीरिक शिक्षणाची उपकरणे व साधने भरपूरआहेत, अशा रीतीने ही संस्था विद्यार्थ्यांच्या बौद्धिक व शारीरिक वाढीवर भर देत आलेली दिसून येते. शाळेला वाचनालय असून त्याचा फायदा विद्यार्थी घेतात.

शाळेतर्फे शाहू जयंती, लो. टिळक पुण्यतिथी, म. फुले पुण्यतिथी, गांधी जयंती, नेहरु जयंती, महावीर जयंती, १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी, शिक्षक दिन, ध्वज दिन इ. सांस्कृतिक कार्यक्रम तसेच राष्ट्रीय कार्यक्रम साजेरे करण्यात येतात व विद्यार्थ्यांचा नैतिक दर्जा वाढविण्याचा प्रयत्न केला जातो. दरवर्षी शाळेतर्फे सहलीचे आयोजन केले जाते. विद्यार्थी विविध स्पर्धात भाग घेवून प्राविष्ट्य मिळवितात.

आर्य समाजाने या शाळांचे कामकाज पहाण्याकरिता ‘आर्य समाज स्कूल बोर्ड’ नावाचे एक मंडळ नियुक्त केले होते. विद्यार्थ्यांचा सर्वांगिण विकास करणे हे संस्थेचे ध्येय आहे.^{४४}

श्री. दयानंद निःशुल्क हिंदी विद्यालय :-

हिंदी भाषेचा प्रसार हे आर्य समाजाचे एक ध्येय आहे. कोल्हापूरात त्याचा प्रसार व्हावा म्हणून कोल्हापूर आर्य समाजाने आपल्या इंग्रजी व मराठी शाळेत हिंदी शिकविण्याची सोय केली.^{४५} राजाराम कॉलेज व राजाराम हायस्कूल संस्थानाने आर्य समाजाच्या ताब्यात दिल्यापासून अल्प प्रमाणात हिंदीचा प्रचार कोल्हापूरात चालू झाला.

२० जुलै १९३४ साली आर्य समाजाने ‘श्रीमंत दयानंद निःशुल्क हिंदी विद्यालय’ ही संस्था स्थापन केली. आणि तिचे कार्य लक्ष्मीपुरीतील श्रद्धानंद मंदिर येथे चालू झाले.

या संस्थेच्या वर्तीने पद्धतशीर हिंदीचा अभ्यास व्हावा म्हणून एक परीक्षा समिती नियुक्त करण्यात आली. ही परीक्षा समिती तीन सदस्यांची होती. डॉ. बाळकृष्ण,

प्रो. रघुवीरसिंह आणि पं. ना. शा. वालावालकर हे तीन सदस्य होत, डॉ. बाळकृष्ण परीक्षा समितीचे अध्यक्ष होते.

या परीक्षा समितीने प्रथमा, मध्यमा आणि हिंदी विशारद या तीन परीक्षांचा स्वतंत्र अभ्यासक्रम तयार केला, या परीक्षांसाठी विद्यार्थी तयार केले. त्यांच्या परीक्षा घेतल्या आणि त्याकाळी मोळ्या उत्साहाने साज-या होणा-या आर्य समाजाच्या वार्षिकोत्सवातून हिंदी परीक्षा उत्तीर्ण विद्यार्थ्यांना प्रमाणपत्रे आणि उपाधिपत्रे मान्यवर अध्यक्षांच्या हस्ते समारंभपूर्वक दिली.

सांगली कॉलेजचे काही काळ प्राचार्य असलेले मा. रा. वा. चिटणीस हिंदी विद्यालयाचे पहिले विद्यार्थी होत. दुसरे एक विद्यार्थी श्री. सबनीस १९३७ साली राष्ट्रभाषा प्रचार समितीच्या स्थापनेच्या वेळी वर्धाला गेले व अखिल भारतीय स्तरांवर चालू झालेल्या राष्ट्रभाषा प्रचाराच्या कार्यात त्यांनी सिंहाचा वाटा उचलला.

पुढे १९३९ साली काकासो कालेलकर वर्धा समितीच्यावतीने हिंदीचा प्रचार, प्रसार व्हावा म्हणून कोल्हापूरात आले होते. त्यांच्या आग्रहावरून आर्य समाजाने स्वतःच्या प्रथमा, मध्यमा व विशारद या परीक्षा बंद केल्या व त्या जागी वर्धा समितीच्या प्रवेश, परिचय व कोविद या तीन परीक्षांचे वर्ग श्रीमंत दयानंद निशुळक हिंदी विद्यालयात चालू केले.

१ मे, १९४१ या दिवशी सर्व जिल्हाभर (त्या काळी कोल्हापूर संस्थान) हिंदीचे ग्रामप्रचार वर्ग चालवून ज्या - त्या ठिकाणी वर्धा समितीच्या परीक्षांची व्यवस्था व्हावी या हेतूने हिंदी प्रसार मंडळ या नावाची संस्था स्थापन केली. १९४२ च्या राष्ट्रीय आंदोलनाच्या त्या धगधगत्या काळात रचनात्मक कार्यक्रम आखून हिंदी प्रचार मंडळाने रुकडी, माणगांव, इचलकरंजी, वडगांव, कागल, गडहिंगलज, नोंदणी इ. २० / २२

गावातून आपले प्रचारक पाठवले, हिंदीचे वर्ग घेतले आणि प्रारंभिक व प्रवेश या दोन परीक्षांची व्यवस्था स्थानिक कार्यकर्त्यांच्या सहाय्याने ज्या - त्या ठिकाणी केली.^{४६}

कोल्हापूर हिंदी प्रचार मंडळ एक अशी संस्था होती की, जोपर्यंत सभासद काम करतो तोपर्यंतच तो सभासद म्हणून राहू शकतो. प्रचार मंडळ कार्यकर्त्यांकडून काहीही घेत नसे व कार्यकर्त्यांनाही काही देत नसे. सर्व सभासदांना समान अधिकार होते. हिंदी प्रचार मंडळ आपले प्राप्त अधिकार, अनुभव, नियंत्रण, स्थान आणि व्यवस्था यामुळे स्थिर संस्था होती, ती केवळ कार्य करण्यासाठी होती, स्वार्थ आणि किर्ती यांच्यासाठी नव्हती.^{४७}

ता. १४ जुलै ते २३ जुलै १९४४ या काळात हिंदी विद्यालय दशाब्दी महोत्सव श्रद्धानंद मंदिरात साजरा करण्यात आला. त्या निमित्ताने डॉ. पी. सी. पाटील, गुरुवर्य बा. ग. जगताप, कै. वसंतराव खंडेराव बागल आदि विद्वानांची व्याख्याने घडवून आणली.^{४८} या काळातच परीक्षार्थीना पुस्तके वेळेवर मिळण्यासाठी हिंदी विद्यालयामार्फत हिंदी ग्रंथभांडार चालविण्याचे ठरले, या काळापर्यंत महिलांमध्ये हिंदी प्रचाराचे कार्य झाले नव्हते. म्हणून महिला हिंदी विद्यालयाची स्थापना करण्याची आवश्यकता वाटू लागली. राष्ट्रभाषेचा प्रचार करण्यासाठी महिला हिंदी सभांचे आयोजनही केले जात होते.^{४९}

या हिंदी विद्यालयामध्ये महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभा, पुणे मार्फत घेतल्या जाणा-या परीक्षांचे वर्ग चालविण्याचे कार्य कित्येक वर्षे सुरु होते, या विद्यालयाचे वैशिष्ट्य म्हणजे सर्व विद्यार्थ्यांना मोफत शिक्षण दिले जात होते. शिवाय त्यांच्यासाठी ग्रंथालयाचीही सोय होती.

महाराष्ट्र राष्ट्रभाषा सभेचे बालबोधिनी ते पंडितपर्यंत वर्ग या विद्यालयात चालविले जात होते. सर्व शिक्षक हिंदी विषयाचेच असल्यामुळे विद्यार्थ्यांना योग्य ते मार्गदर्शन केले जात होते. विद्यार्थ्यांना हिंदी बोलण्याचा सराव व्हावा यासाठी १५ दिवसातून एकदा वकृत्व स्पर्धा घेतल्या जात होत्या. पंडितच्या विद्यार्थ्यांना अधिक मार्गदर्शन देण्यासाठी निरनिराळ्या कॉलेजमधून हिंदीच्या प्राध्यापकांना आमंत्रित केले जात होते. व्याख्यानांचे आयोजन केले जात होते. प्रत्येक वर्षी स्नेहसंमेलनही होत होते. विद्यालयातील महिला विभागातर्फे ही मार्गदर्शनासाठी व्याख्यानमालांचे आयोजन केले जात होते. हिंदी दिन व इतर सांस्कृतिक कार्यक्रमांचे आयोजन केले जात होते.^{५०}

या विद्यालयाचा हजारो विद्यार्थ्यांनी लाभ घेतला व विद्यालयाने स्वातंत्र्यपूर्वकाळात हिंदी भाषेच्या प्रचाराचे मोठे कार्य केले.

रात्र शाळा, हेले :-

सन १९२५ मध्ये हेले येथे आर्यसमाजाची स्थापना झाली. डॉ. बाळकृष्ण यांनी तेथील लोकांत साक्षरता प्रसार व्हावा म्हणून त्यांच्याकरिता रात्रीची शाळा सुरु केली. रामोशी लोकांच्या वसाहतीत प्रौढ शाळा काढून साक्षरता प्रसार केला.^{५१}

ए. व्ही. स्कूल, संकेश्वर :-

संकेश्वर येथील एक ए.व्ही. स्कूल अगदी मोडकळीस आले होते. सन १९२९ साली ती शाळा चालविण्याबद्दल डॉ. बाळकृष्ण यांना विनंती करण्यात आल्यावरून त्यांनी ती शाळा आर्य समाजाच्या ताब्यात घेतली. व आपले वजन खर्च करून सदर शाळेस सरकारी मान्यता व ग्रॅंट मिळवून दिली. प्रथम तीन इयत्तेपर्यंतच शिक्षण देणा-या या संस्थेस चौथी व पाचवी इयत्ता जोडण्यात आली. शाळेच्या सुव्यवस्थेसाठी कोत्तापूर आर्य समाजातर्फे 'आर्यन एज्युकेशन बोर्ड' स्थापून त्याचे प्रेसिडेंट या

नात्यांने त्या शाळेची सर्वांगिण उन्नती करण्यासाठी डॉ. बाळकृष्ण यांनी अत्यंत परिश्रम घेतले.^{५३}

आर्यसमाज बालमंदिर, कोल्हापूर :-

आर्य समाज बालमंदिरची स्थापना ३० ऑगस्ट, १९७७ या दिवशी मा. कुलगुरु बै. पी. जी. पाटील यांच्या हस्ते झाली.

या बालमंदिरास १ जून, १९७९ पासून मान्यता मिळालेली आहे. हे बालमंदिर मोफत चालविले जाते. येथे लहान गट व मोठा गट असे दोन वर्ग आहेत. मुलांच्यात शिस्त राहावी व समतेची भावना दृढ व्हावी म्हणून गणवेश आहे. येथे विविध सांस्कृतिक कार्यक्रम व १५ ऑगस्ट, २६ जानेवारी इ. सारखे राष्ट्रीय समारंभ साजरे केले जातात.

मा. कै. बाळासाहेब कृ. पाटील हायस्कूल, कौलव :-

कोल्हापूर आर्य समाज शिक्षण संस्था संचलित 'मा. कै. बाळासाहेब कृ. पाटील हायस्कूल, कौलव' ची स्थापना सन १९८९ साली झाली.

शासनाच्या सर्व नियमाप्रमाणे शाळेचे सर्व कामकाज चालू असून विद्यार्थ्यांच्या अभ्यासाकडे पूर्ण लक्ष दिले जाते. त्याचप्रमाणे विद्यार्थ्यांच्या अंगच्या सुसऱ्यांना वाव देण्याच्या दृष्टीने सहशालेय कार्यक्रम पूर्णपणे राबविले जातात. सहल, समाजसेवा, शिबीर त्याचप्रमाणे पारंपारिक सण, राष्ट्रीय सण साजरे केले जातात. त्याद्वारे विद्यार्थ्यांच्या अंगी सांस्कृतिक परंपरा व शिस्त जोपासली जाते.

शाळेत सुसज्ज ग्रंथालय असून विद्यार्थ्यांसाठी व शिक्षकांसाठी स्वतंत्र विभाग आहे. त्याचप्रमाणे सुसज्ज अशी प्रयोगशाळा असून त्याचा उपयोग विद्यार्थ्यांना होतो.

शाळेसाठी लागणारे सर्व शैक्षणिक साहित्य, क्रीडा साहित्य, ग्रंथालयासाठी लागणारी पुस्तके कोल्हापूर आर्य समाज शिक्षण संस्थाच पुरवते. शाळेची प्रगती पाहून संस्था शाळेला वेळोवेळी मदत करीत असते. संस्थेचे पूर्णपणे शाळेकडे लक्ष असून

वेळोवेळी मार्गदर्शन करते. शाळा प्रगतीपथावर नेण्याचे श्रेय डोळ्यासमोर ठेवून संस्था
प्रयत्नशील आहे.^{५३}

५. श्री. श्रद्धानंद व्यायामशाळा :-

तरुण वर्गात ब्रह्मचर्य व व्यायाम यांची आवड निर्माण व्हावी म्हणून कोल्हापूर आर्य समाजातर्फे गुरुकुलाचे इमारतीत १९३२ सालापासून श्री. श्रद्धानंद व्यायामशाळा नावाचा आखाडा सुरु करण्यात आला होता. या आखाड्याचा समाजातर्फे चाललेल्या सर्व शिक्षणसंस्थातील विद्यार्थ्यांना व आसपासच्या व्यायामप्रेमी विद्यार्थ्यांना लाभ होत होता. सदर आखाड्यावर गुरुकुल वसतिगृहाचे सुपरिटेंडेंट यांची सेक्रेटरी म्हणून देखरेख असे. आखाड्यात मलखांब, डबलबार, सिंगलबार, डंबेल्स वगैरे व्यायामाच्या उपयोगाची उपकरणे होती. या आखाड्यातील काही विद्यार्थ्यांना कुस्त्यांच्या स्पर्धेत बक्षिसे मिळाली होती.^{५४}

श्री. राजाराम आर्याश्रम :-

गुरुकुलाशेजारीच आर्य समाजातर्फे डॉ. बाळकृष्ण यांनी ‘श्री. राजाराम आर्याश्रम’ नावाचे एक छोटे वसतिगृह बांधले होते. याचे उद्घाटन कै. छ. राजाराम महाराजांच्या हस्ते झाले. याही वसतिगृहात सर्व जातीच्या हिंदू विद्यार्थ्यांना प्रवेश मिळत असे. गुरुकुल, शाळा व कॉलेजमधील विद्यार्थ्यांना या वसतिगृहाचा फायदा होत होता.^{५५}

श्री. शाहू मोफत वाचनालय :

आर्य समाजाने वैदिक धर्माच्या प्रसारासाठी, बहुजन समाजाच्या उन्नतीसाठी पाठशाळांची निर्मिती केली. त्याचबरोबर आर्य समाजातर्फे पद्माळा थट्टीच्या इमारतीत सन १९२६ मध्ये 'श्री. शाहू मोफत वाचनालय' उघडण्यात आले होते. या वाचनालयाचा अनेक गरीब विद्यार्थ्यांना फायदा झाला.^{५६}

वृत्तपत्र :

लोकजागृती व समाजप्रबोधन याबाबतीत वृत्तपत्रे महत्त्वाची भूमिका बजावतात. कोल्हापूर आर्य समाजाने पाक्षिक 'आर्य' ता. १ मार्च, १९२६ पासून सुरु केले. आय. टी. निंबाळकर (भोसले) त्याचे संपादक होते.^{५७} आर्य समाजाचे सिद्धांत, आर्याचे प्राचीन धर्मवैभव, आचार - विचार, कलाविज्ञान, सामाजिक संघटन आणि आर्य संस्कृतीचे पुनरुज्जीवन करणे असे आर्य पत्राचे उद्देश होते.^{५८}

हे वृत्तपत्र आर्य समाजाच्या 'आर्यभानु' छापखान्यातून प्रकाशित केले जात होते. कोल्हापूर आर्य समाजाने प्रचार कार्यासाठी साहित्य निर्माण करता यावे यासाठी 'आर्यभानु' नावाचा छोटा छापखाना काढला होता. यातून वैदिक धर्मवर काही पुस्तिका व पुढेदयानंदाच्या सुप्रसिद्ध 'सत्यार्थ प्रकाश' या ग्रंथाच्या मराठी आवृत्तीच्या लाखावर प्रति छापून ४/५ शे पानाचे हे पुस्तक केवळ ६ आणे ते पुढे रुपयापर्यंतच्या किंमतीत प्रसूत केले.^{५९} डॉ. बाळकृष्ण यांचे 'शिवाजी द ग्रेट', 'हिंदू फिलॉसॉफसरी ऑनइव्होल्युशन' सारखे ग्रंथ याच छापखान्यात छापले गेले होते.^{६०}

कोल्हापूर आर्यसमाजाने चालविलेल्या शिक्षणसंस्थांचा अनेक विद्यार्थ्यांना लाभ झाला. या शिक्षणसंस्थांचा प्रामुख्याने जिल्ह्यातील ग्रामीण भागातील गरीब व मागासलेल्या वर्गातील विद्यार्थ्यांना उपयोग झाला आहे व होत आहे. कोल्हापूरात आर्य समाजाच्या वर्तीने चालविण्यात येणा-या शाळा, गुरुकुल, हिंदी भाषा प्रचार इ. मुळे लोकांच्यात जागृती घडून येण्यास मदत झाली. आपल्या संस्थानातील बहुजन समाजातील धार्मिक व सामाजिक वेड्या कल्पना घालवून त्यांना डोळस करून ख-या धर्माचे ज्ञान समाजात पसरले पाहिजे अशी छ. शाहू महाराजांची तळमळ होती. त्याला आर्य समाजाने अंतःकरणापासून साथ दिली, हे समाजाने केलेल्या कार्यावरून स्पष्ट होते.

संदर्भ

१. सबनीस आर. व्ही.; नोट्स ऑन कोल्हापूर, पृ. ६०
२. लड्डे आ. बा. ; श्री. शाहू छत्रपती यांचे चरित्र, पृ. ३९९, ४००.
३. करवीर सरकारचे गॅजेट; ३० मार्च १९१८, पृ. ४४
४. लड्डे आ. बा. ; उपरोक्त, पृ. ४००.
५. सूर्यवंशी कृ. गो.; राजर्षी शाहू राजा व माणूस, पृ. १८३ .
६. लड्डे आ. बा. ; उपरोक्त, पृ. ४०१.
७. नाईक तु. बा. ; छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज, पृ. ५२
८. सूर्यवंशी कृ. गो.; उपरोक्त, पृ. १८४.
९. करवीर सरकारचे गॅजेट ; १५ मार्च, १९१९. पृ. ३३.
१०. लड्डे आ. बा. ; उपरोक्त, पृ. ४०१.
११. कोल्हापूर अङ्डमिनीस्ट्रेशन रिपोर्ट ; १९१९ - १९२० ते १९२५ - १९२६.
१२. वाळंबे मो. रा. (सं.); डॉ. बाळकृष्ण - चरित्र, कार्य व आठवणी,
पृ. २०, २१

राजाराम कॉलेज व राजाराम हायस्कूलसाठी दरबारकडून मिळणा-या जादा
अनुदान रक्मेबाबतची ग्रंथातील माहिती विश्वसनीय वाटत नाही.
१३. सत्यवादी (हे वृत्तपत्र १९२६ साली सुरु झाले. संपादक कै. बाळासाहेब
पाटील); ३ डिसेंबर, १९३३.
१४. केळकर द. ल.; 'राजाराम हायस्कूलचा इतिहास', राजाराम हायस्कूल,
कोल्हापूर, शतसांवत्सरिक महोत्सव, विशेषांक, १९५३, पृ. ३२.

१५. पोळ व्ही.जी. ; “ आर्य समाज व कोल्हापूरची शैक्षणिक प्रगती ”

आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर, पृ. ३८.

१६. कोल्हापूर अँडमिनीस्ट्रेशन रिपोर्ट ; १९२३ - १९२४, पृ. ३८.

१७. पोळ व्ही.जी. ; उपरोक्त , पृ. ३८.

१८. परोडकर शं, आ. ; ‘ माझे शालेय जीवन (१९१८ ते १९२२) ’, राजाराम

हायस्कूल, कोल्हापूर, शतसांवत्सरिक महोत्सव, विशेषांक, १९५३, पृ. ६७.

१९. पोळ व्ही.जी. ; उपरोक्त , पृ. ३८.

२०. सूर्यवंशी कृ. गो.; उपरोक्त , पृ. १७३, १७४.

२१. करवीर सरकारचे गॅझेट ; २४ एप्रिल , १९२०, पृ. २६.

२२. करवीर सरकारचे गॅझेट ; १९ जून, १९२०, पृ. ३०.

२३. करवीर सरकारचे गॅझेट ; ३ जुलै , १९२०, पृ. ३४.

२४. करवीर सरकारचे गॅझेट ; जाहीरनामा ७ ऑगस्ट, १९२६, पृ. १५५.

२५. सूर्यवंशी कृ. गो.; उपरोक्त , पृ. १७५ ; लढे आ. बा ; उपरोक्त,
पृ. ३१४ - ३१५ .

२६. भगत प्राचार्य रा. तु. ; शिक्षणमहर्षी राजर्षी शाहू महाराज, पृ. १३५.

२७. सूर्यवंशी कृ. गो.; उपरोक्त , पृ. १७५ .

२८. हुजूर ऑफीस, मुलकी ठराव बुक- अ. फसली सन १३२९ ; मुलकी खाते
ठराव क्र. २४९, पृ. ४६.

२९. करवीर सरकारचे गॅझेट ; जाहीरनामा ३० ऑगस्ट, १९१९, पृ. १३८.

३०. करवीर सरकारचे गॅझेट ; जाहीरनामा ८ एप्रिल, १९१९.

३१. मुडबिंद्रीकर बी. एस. (सं.) ; राजर्षी छत्रपती शाहू महाराजांचे शैक्षणिक व सामाजिक हुक्मनामे, मुलकी खाते ठराव क्र. ६२१, पृ. ५२.
३२. करवीर सरकारचे गॅजेट, नोटीस १५ ऑगस्ट, १९२०, पृ. १६८.
३३. हुजूर ऑफिस, मुलकी ठराव बुक, फसली सन १३२८, शाळा ठराव क्र. ८२०.
३४. हुजूर ऑफिस, मुलकी ठराव बुक- अ, फसली सन १३२८, शाळा खाते ठराव क्र. २९३, पृ. ६३.
३५. हुजूर ऑफिस, मुलकी व जनरल ठराव बुक, फसली सन १३२७- २८ शाळा ठराव क्र. ७४८, ८२०, ८२७.
३६. कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेचा ५० वा वार्षिक अहवाल ; पृ. १९.
३७. वाळंबे मो. रा.; उपरोक्त, पृ. २९.
३८. कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेचा ५० वा वार्षिक अहवाल; पृ. १९.
३९. आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर, पृ. ६५.
४०. भगत प्राचार्य रा. तु.; उपरोक्त, पृ. १६४.
४१. वाळंबे मो. रा. (सं.); उपरोक्त, पृ. २९.
४२. आर्यतेज; उपरोक्त, पृ. ७०, ७१ .
४३. कित्ता; पृ. ६४.
४४. आर्यतेज; उपरोक्त, पृ. ६५, ६६ ; कोल्हापूर आर्य समाजाचा ५० वा वार्षिक अहवाल ; पृ. १४.
४५. वाळंबे मो. रा. (सं.); उपरोक्त, पृ. ३०.
४६. घोटणे वि. द. ; “ आर्य समाज आणि हिंदी प्रचार ” ,
आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर, पृ. ८५.

४७. आर्य (कोल्हापूर आर्य समाजाचे सन १९२६ पासून सुरु झालेले पाक्षिक, संपादक आय. डॉ. निंबाळकर होते.); १६ ऑगस्ट, १९४४.
४८. घोटणे वि. द. ; उपरोक्त, पृ. ८६.
४९. आर्य ; १६ ऑगस्ट, १९४४.
५०. कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेचा ५० वा वार्षिक अहवाल; पृ. १६.
५१. शेडगे वि. व.; 'आम्हा हरिजनांचा कैवारी,' डॉ. बाळकृष्ण - चरित्र कार्य व आठवणी, (सं.) मो. रा. वाळंबे, पृ. १९९.
५२. वाळंबे मो. रा. ; उपरोक्त, पृ. ३०.
५३. कोल्हापूर आर्य समाज शिक्षण संस्था ७५ वा वार्षिक अहवाल सन १९९२ - १९९३; पृ. १७, १९.
५४. कोल्हापूर आर्य समाज संस्थेचा ५० वा वार्षिक अहवाल; पृ. १६.
५५. वाळंबे मो. रा. ; उपरोक्त, पृ. २९, ३०.
५६. हंटर (सत्यशोधक समाज, कोल्हापूरचे १९२५ साली सुरु झालेले वृत्तपत्र); २६ मार्च, १९२६.
५७. हंटर ; १९ मार्च, १९२६.
५८. लेले रा. के. ; मराठी वृत्तपत्रांचा इतिहास, पृ. ८८१.
५९. देशपांडे प्राचार्य ग. श्री. ; “कोल्हापूर आर्यसमाज, प्रगतीचे तीन टप्पे १९१८, १९२५, १९५०”, आर्यतेज, सुवर्ण महोत्सव स्मरणिका, आर्य समाज, कोल्हापूर, पृ. ४८.
६०. वाळंबे मो. रा. ; उपरोक्त, पृ. २८.